

Semnan University

Journal of Applied Arts

Journal homepage: <http://aaj.semnan.ac.ir>

ISSN: 2821-0670

Analysis- Comparative Study of the Structure and Decorative Characteristics of the Tile Mihrab of Masjed-e Jame of Varzana

Zahra Rashednia¹ , Ahmad Salehi Kakhki² (Corresponding Author)

¹ Ph.D. Graduate, Department of Archaeology (Islamic Period), Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

² Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

(Received: 21.07.2024, Revised: 06.12.2024, Accepted: 15.03.2025)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2025.34814.1277>

Abstract:

Masjed-e Jame of Varzana has a very important status due to the existence of its many tiling decorations from the Timurid period in different parts of the building. Including the tiling ornaments of this building, we can mention the entrance facades, the south porch, the decorations under the arch between the south porch and the dome chamber, the pulpit and mihrab. among which, its Mosaic Tile (Mo'araq) mihrab, due to reasons such as the lack of research in relation to the structure (general shape), designs, motifs, the lack of reading inscriptions (apart from mentioning the date of its construction) and also the lack of adequate and appropriate visual documentation, has It is very important. Therefore, the aims of this article are to identify and describe the decorative characteristics of the tile mihrab, as well as the Analysis - Comparative Study of the structure (general shape) of its motifs and inscriptions. Therefore, to achieve these Objectives, the questions of this research are as follows: What decorative characteristics can be listed for the tile mihrab of the mosque? And what are its comparable examples in terms of structure, motifs and inscriptions in other tiling decorations of the Timurid era? The research methodology is based on data gathering through field research and documentary resources. It uses an descriptive-analytical approach to analyze the data obtained from the case studies. The results of this research show that the mihrab has structural features, including; The rectangular frame, an vault with a pointed arch, two pendentive and the without Column can be mentioned. The Thuluth inscription with long and elongated vertical elongations, using the phrase "Fasikfikhom Allah wa Hu al-Sami al-Aleem", the decorative form of the phrase "Fasikfikhom Allah wa Hu al-Sami al-Aleem", which consists of connecting curved and arched lines and creating a mihrab-like form, are among the features of the inscriptions used in the mihrab. The use of simple multi-petaled flowers with round petals (Khataei), The use of multiple narrow and wide borders, such as Khattai motifs, that are repeated periodically, the use of motifs such as intervening frame-like forms, the border with a frame-like unit, the border consisting of geometric motifs combined with plant motifs, etc. One of the distinctive features of the mihrab is the motifs, similar examples of which can be found in other mihrabs and other tiling ornaments of the Timurid era.

Keywords: Masjed-e Jame of Varzana, Tile Mihrab, Mihrab Structure, Plant and Geometric Motifs, Inscriptions.

1- Email: z.rashednia@yahoo.com

2- Email: salehi.k.a@aui.ac.ir

How to cite: Rashednia, Z. and Salehi Kakhki, A. (2025). Analysis- Comparative Study of the Structure and Decorative Characteristics of the Tile Mihrab of Masjed-e Jame of Varzana, Journal of Applied Arts, 5(2), 33-50. Doi: 10.22075/aaj.2025.34814.1277

مطالعه‌ی تحلیلی - تطبیقی ساختار و ویژگی‌های تزیینی محراب

کاشی مسجد جامع ورزنه

زهرا راشدنیا^۱احمد صالحی کاخکی (نویسنده مسئول)^۲^۱ دانش‌آموخته دکتری، گروه باستان‌شناسی (دوران اسلامی)، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان،

اصفهان، ایران.

^۲ استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۶، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2025.34814.1277>

مقاله علمی - پژوهشی

چکیده

مسجد جامع ورزنه به دلیل داشتن تزیینات کاشی‌کاری متعدد از دوره‌ی تیموری در بخش‌های مختلف بنا، درخور توجه است. از جمله آرایه‌های کاشی‌کاری این بنا، به سردر ورودی، ایوان جنوبی، تزیینات زیر طاق مابین ایوان جنوبی و گنبدخانه، منبر و محراب می‌توان اشاره نمود. در این میان، محراب کاشی معرق آن، به دلایلی همچون عدم وجود پژوهش درخوری در رابطه با ساختار (شکل کلی)، طرح‌ها، نقوش و عدم خوانش کتیبه‌ها (به غیر از اشاره به تاریخ ساخت آن) و همچنین فقدان مستندات تصویری کافی و مناسب، حائز اهمیت بسیار است. بنابراین اهداف این مقاله، شناسایی و توصیف ویژگی‌های تزیینی محراب کاشی و همچنین مطالعه تحلیلی-تطبیقی ساختار (شکل کلی)، نقوش و کتیبه‌های آن است. در راستای دستیابی به این اهداف، پرسش‌های این پژوهش چنین است: چه ویژگی‌های تزیینی را می‌توان برای محراب کاشی مسجد برشمرد؟ نمونه‌های قابل قیاس آن از حیث ساختار، نقوش و کتیبه‌ها، در سایر تزیینات کاشی‌کاری عهد تیموری کدام است؟ روش یافته‌اندوزی بر پایه پژوهشی میدانی و با استناد به منابع مکتوب صورت گرفته که به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی داده‌های به‌دست‌آمده از نمونه مطالعاتی می‌پردازد. دستاوردهای حاصل از این پژوهش، نشان‌دهنده آن است که محراب از نظر ساختاری دارای ویژگی‌هایی است که از آن جمله به کادر مستطیل شکل، یک طاق‌نما با قوس‌تیزه‌دار، دو لچکی و عدم وجود ستون‌نما می‌توان اشاره نمود. کتیبه ثلث با کشیده‌های عمودی بلند و باریک، بهره‌گیری از عبارت «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم»، فرم تزیین عبارت «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم» که از اتصال خطوط منحنی و قوسی شکل و ایجاد فرم محرابی شکل تشکیل شده‌است، از جمله ویژگی‌های کتیبه‌های به‌کار رفته در محراب محسوب می‌شود. کاربرد گل‌های ساده چندپر با گلبرگ‌های گرد، به‌کارگیری حاشیه‌های متعدد باریک و پهن مانند نقش‌مایه‌های ختایی که به تناوب تکرار شده‌اند، بهره‌گیری از نقش‌مایه‌هایی همانند فرم‌های قاب‌مانند مداخل، حاشیه با واگیره قاب‌قابی، حاشیه متشکل از نقش‌مایه‌های هندسی که با نقوش گیاهی تلفیق یافته و غیره از جمله ویژگی‌های شاخص نقوش محراب است که نمونه‌های مشابه آن در دیگر محراب‌ها و سایر آرایه‌های کاشی‌کاری عصر تیموری نیز یافت می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مسجد جامع ورزنه، محراب کاشی، ساختار محراب، نقوش گیاهی و هندسی، کتیبه‌ها.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان: «شناخت ویژگی‌ها و طبقه‌بندی تزیینات کاشی‌کاری در بناهای دوره تیموری و ترکمانان ایران امروزی (با تأکید بر استان یزد)» در دانشگاه هنر اصفهان است که به راهنمایی نویسنده دوم انجام شده‌است.

1- Email: z.rashednia@yahoo.com2- Email: salehi.k.a@au.ac.ir

شیوه ارجاع به این مقاله: راشدنیا، زهرا و صالحی کاخکی، احمد. (۱۴۰۴). مطالعه‌ی تحلیلی - تطبیقی ساختار و ویژگی‌های

تزیینی محراب کاشی مسجد جامع ورزنه، نشریه هنرهای کاربردی، ۵۰-۳۳.

Doi: 10.22075/aaj.2025.34814.1277

«مسجد جامع ورزنه» واقع در شرق اصفهان، به دلیل تزیینات کاشی‌کاری گوناگون در قسمت‌های مختلف مانند سردر ورودی، ایوان جنوبی، تزیینات زیر طاق مابین ایوان جنوبی و گنبدخانه، منبر و غیره قابل توجه است. محراب مسجد، فاقد رقم هنرمند و بانی، اما دارای تاریخ ساخت ۸۴۷ هـ.ق است. محراب مذکور به دلایلی از قبیل: عدم وجود مطالعات و پژوهش‌های محققان در مورد ساختار (شکل کلی)، طرح‌ها و نقوش محراب، عدم خوانش کتیبه‌های آن (به غیر از اشاره به تاریخ ساخت آن)، جزء محدود محراب‌های دارای عمق دوره‌ی تیموری و نیز نبود مستندات تصویری کافی و مناسب در جهت معرفی آن‌ها، حائز اهمیت است. لذا پژوهش حاضر بر اساس دلایل مذکور، تلاشی در جهت معرفی ویژگی‌های تزیینی محراب کاشی «مسجد جامع ورزنه» و نیز شناسایی تحلیلی- تطبیقی محراب از لحاظ ساختار (شکل کلی)، طرح‌ها، نقوش و کتیبه‌ها است. بنابراین پژوهش پیش‌رو، درصدد پاسخگویی به این پرسش‌ها است: چه ویژگی‌های تزیینی را می‌توان برای محراب کاشی مسجد برشمرد؟ نمونه‌های قابل قیاس آن از حیث ساختار، نقوش و کتیبه‌ها در سایر کاشی‌کاری‌های عهد تیموری کدام است؟ بدین جهت مقاله حاضر، شاید مقدمه‌ای برای شناخت بیشتر این محراب کاشی به شمار آید که کمبود آن، از لحاظ ساختار (شکل کلی)، طرح، نقش و کتیبه، بر اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع تأکید می‌نماید.

پیشینه پژوهش

در زمینه «مسجد جامع ورزنه»، به‌ویژه محراب نفیس کاشی آن از حیث ویژگی‌های تزیینی، پژوهشی مشاهده نشد. در بیشتر کتب و مقالات، بیانی توصیفی و کلی در مورد تزیینات مسجد و محراب آن وجود دارد و در برخی نمونه‌ها، تصاویری به صورت پراکنده آمده‌است. آنتونی هت، از نخستین افرادی بود که این مسجد را مورد توجه قرار داد. وی در مقاله‌ای با عنوان: «Recent Discoveries in Iran, 1969-70: A Major Islamic Monument» (۱۹۷۱)، منتشر

شده در نشریه ایران، به معرفی و مطالعه اجمالی، چند بنای جدید (در سال‌های ۴۹-۱۳۴۸ هـ.ق) مربوط به دوره‌ی اسلامی در استان‌های اصفهان، سمنان و یزد می‌پردازد. یکی از نمونه‌های مورد بررسی «مسجد جامع ورزنه» و مناره آن در ۱۰۰ کیلومتری جنوب‌شرق اصفهان است. وی علاوه بر منبر کاشی مسجد، به سایر تزیینات کاشی‌کاری معرق به‌کار رفته در بخش‌های مختلف این مسجد از قبیل محراب، ایوان قبله و سردر ورودی، اشاره گذرایی دارد. همچنین اطلاعاتی در مورد محتوای کتیبه سردر ورودی شامل نام بانی، معمار، کاتب، ناظر و تاریخ ساخت ارائه می‌دهد. این مقاله، علی‌رغم کوتاه و مختصر بودن، جزء منابع دسته اول و قابل استناد در مورد تزیینات کاشی‌کاری «مسجد جامع ورزنه» به شمار می‌آید. وی همچنین در کتابی مشترک با هاروو با عنوان «Iran 2, Islamic Architecture» (۱۹۷۸)، تعدادی از آثار دوره‌های مختلف ایران را با ارائه تصاویر و توضیحاتی مختصر آورده‌اند که «مسجد جامع ورزنه» از جمله این نمونه‌ها به شمار می‌رود. هنرفر در اثر خود با عنوان «اصفهان در دوره‌ی جانشینان تیمور» (۱۳۵۵)، توجه خود را بیشتر به کتیبه‌های به‌کار رفته در دوره‌های مختلف «مسجد جامع ورزنه» معطوف نموده‌است. لازم به ذکر است که وی تنها به معرفی و خوانش کتیبه‌های سردر ورودی مسجد و ایوان جنوبی مسجد پرداخته و ذکری از سایر کتیبه‌های موجود بر روی منبر و نیز محراب مسجد به میان نیاورده‌است. ویلبر و گلمبک در کتابی تحت عنوان «معماری تیموری در ایران و توران» (۱۳۷۴)، پس از شرح مختصری در مورد ویژگی‌های فضای معماری مسجد، به تزیینات به‌کار رفته در آن از جمله کاشی‌کاری اشاره نموده‌اند. نگارندگان کتاب تزیینات کاشی‌کاری مورد استفاده در بخش‌های مختلف بنا را معرفی کرده‌اند و در خلال آن، به گونه‌ای مختصر به طرح‌ها، نقوش و کتیبه‌های مورد استفاده در کاشی‌کاری‌های مسجد پرداخته‌اند. اوکین در مقاله «منبرهای کاشی‌کاری شده ایران» (۱۳۸۱)، ترجمه شده در نشریه اثر، علاوه بر شرح مختصری از معماری

«مسجد جامع ورزنه»، به کاشی‌کاری‌های مورد استفاده در بخش‌های مختلف مسجد و کتیبه‌های آن اشاره می‌کند. تمرکز اصلی ایشان بر روی نقوش، خوانش کتیبه‌ها، تکنیک‌های اجرایی و رنگ‌های به کار رفته در پنج منبر «مسجد جامع ورزنه»، «مسجد خضرشاه یزد»، «مجموعه‌ی سلطان بُندرآباد اشکذر یزد»، «مسجد میدان کاشان» و «مسجد جامع کوهپایه» است. در کتاب «معماری ایران دوره‌ی اسلامی» (۱۳۸۷)، اثر محمد یوسف کیانی؛ دو مقاله با عنوان «معماران، استادکاران دوران اسلامی» از ویلبر (۱۳۸۷) و ذکاء (۱۳۸۷) موجود است که فهرستی از نام معماران و هنرمندان دوره‌های مختلف را، با آوردن نام بناهای تاریخی و تاریخ ساخت آن‌ها، ذکر نموده‌اند. بخشی از فهرست ارائه شده توسط پژوهشگران فوق، در مورد هنرمندان تیموری است. تعدادی دیگر از پژوهشگران از قبیل: کرسول در کتاب «A Bibliography of the Architecture, Arts, and Crafts of Islam» (۱۹۶۱)، شایسته‌فر در مقالاتی با عنوان‌های «کتیبه‌های اسلامی تجلی کلمه علی در تزیین معماری» (۱۳۸۰)، «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی تیموریان و صفویان» (۱۳۸۱)، «تجلی نام علی (ع) در کتیبه‌های ابنیه اصفهان» (۱۳۸۶)، که به ترتیب در نشریات کتاب ماه هنر، علوم انسانی و کتاب ماه هنر چاپ شده‌اند، اوکین در کتاب «معماری تیموری در خراسان» (۱۳۸۶)، حاجی قاسمی و همکاران در کتاب «گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد جامع)» (۱۳۸۹) و غیره در آثار خویش، نام بانی، کاتب، معمار، تاریخ ساخت، تکنیک‌های اجرایی، مرمت و غیره کاشی‌کاری‌ها به صورت گذرا و کوتاه مطالبی را ارائه نموده‌اند. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که علی‌رغم اهمیت محراب کاشی «مسجد جامع ورزنه»، هنوز تحقیق مستقلی در مورد ساختار، طرح‌ها، نقوش و کتیبه‌های آن صورت نگرفته‌است که بر ضرورت پرداختن به این موضوع تأکید می‌نماید.

روش پژوهش

با توجه به اینکه در مقاله پیش‌رو با منابع تاریخی و

همچنین بناهای تاریخی و تزیینات وابسته به آن‌ها (کاشی) سروکار داریم، از این رو برای رسیدن به نتایج، نیاز به ابزار تفسیر داریم. بنابراین روش تحقیق پژوهش حاضر ماهیت کیفی دارد و طی آن به شیوه توصیفی و تحلیلی به بررسی نمونه مطالعاتی پرداخته شده‌است. روش یافته‌اندوزی اطلاعات و داده‌ها، به شیوه‌ی اسنادی و مبتنی بر مشاهدات عینی (میدانی) شامل بازدید از مسجد و آرایه‌های کاشی‌کاری آن، عکاسی و تهیه طرح خطی برخی نمونه‌ها با انواع نرم‌افزارها است. جامعه آماری این پژوهش را، علاوه بر «مسجد جامع ورزنه»، سایر محراب‌های کاشی دوره‌ی تیموری از جمله محراب‌های «مسجد گوهرشاد مشهد»، «مسجد جامع امیرچخماق یزد»، «مدرسه غیاثیه خرگرد خواف»، «بقعه‌ی شیخ خلیفه خفر»، «مسجد معصوم» کوهپایه اصفهان و نیز سایر تزیینات کاشی‌کاری دوره‌ی مذکور در بر می‌گیرد. در این میان با روشی هدفمند، یک نمونه یعنی محراب «مسجد جامع ورزنه» برای بررسی گزینش شد. از این رو نخست یافته‌ها ارائه شده‌اند و سپس به معرفی ساختار و ویژگی‌های تزیینی محراب کاشی مسجد و مطالعه تحلیلی-تطبیقی آن، با دیگر نمونه‌های مشابه پرداخته شده‌است.

مبانی نظری پژوهش

مسجد جامع ورزنه

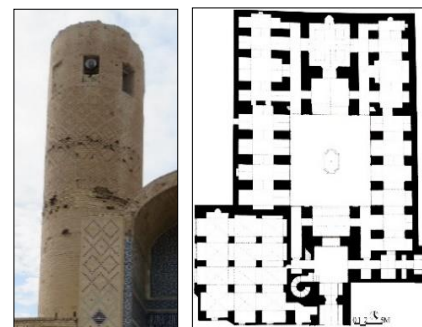
«مسجد جامع ورزنه» در موقعیت جغرافیایی ۳۲ درجه و ۲۵ دقیقه و ۴۸ ثانیه عرض شمالی و در ۵۲ درجه و ۳۹ دقیقه و ۳۸ ثانیه طول شرقی، در بخش مرکزی شهرستان ورزنه، در ۱۰۵ کیلومتری جنوب شرقی شهر اصفهان واقع شده‌است.^۱ مسجد دارای صحنی مربع‌شکل، با رواق‌هایی در دو جانب شرقی و غربی است، ایوانی مرتفع در ضلع شمالی و ایوان و شبستانی در جنوب دارد و نیز گنبدی بر فراز شبستان جنوبی قرار دارد (هنرفر، ۱۳۵۵: ۹) (تصویر ۱- الف). همچنین مناره‌ای استوانه‌ای شکل، با ارتفاعی حدود بیست متر، با یک پایه هشت‌ضلعی بلند متصل به مسجد، مربوط به نیمه اول قرن ششم هجری موجود

است. بر اساس کتیبه‌های بر جای مانده در مسجد، کاشی‌کاری‌ها متعلق به ادوار تیموری، صفویه و همچنین بازسازی‌های از عصر حاضر است. کاشی‌های بخش‌های مختلف مسجد با انواع نقوش هندسی، گیاهی و کتیبه‌ها با تکنیک‌های معرق، معرق در تلفیق با لعاب‌پران، کاشی معرق تخت/ مسطح و برجسته (دو سطحی) و معقلی با رنگ‌های متنوعی همچون فیروزه-ای، لاجوردی، سفید، سیاه، حنایی، سبز و بادمجانی به اجرا در آمده‌اند. چنان که ذکر گردید بر مبنای کتیبه‌های موجود در مسجد، تزیینات کاشی‌کاری سردر ورودی، ایوان جنوبی (قبله)، تزیینات زیر طاق مابین ایوان جنوبی و گنبدخانه، منبر، گنبد و همچنین محراب مربوط به دوره تیموری است.

محراب مسجد جامع ورزنه

چنان که ذکر شد بخشی از تزیینات کاشی‌کاری مسجد شامل محراب نیز می‌گردد. در جبهه جنوبی گنبدخانه مسجد، محرابی به ابعاد تقریبی ۲ متر عرض، ۴ متر ارتفاع و ۵۰ سانتی‌متر عمق قرار دارد (تصویر ۳- الف). این محراب از نظر شکل ظاهری تقریباً سالم باقی مانده و بخش‌های از فضای درونی طاق‌نمای آن دچار آسیب بوده که مورد مرمت قرار گرفته‌است (تصویر ۳- ب). محراب به لحاظ تکنیک اجرا، با کاشی معرق و یا معرق در تلفیق با لعاب‌پران با رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، حنایی، بادمجانی و سبز تیره با انواع طرح‌ها و نقوش گیاهی و هندسی اجرا شده‌است (تصویر ۳- ج-د). آن چه بر ارزش تاریخی محراب می‌افزاید، وجود کتیبه‌ای حاوی تاریخ ساخت محراب است که در انتهای کتیبه اصلی دورتادور محراب، به قلم ثلث موجود است (تصویر ۵- د). این محراب فاقد رقم هنرمند سازنده، نام کاتب و بانی است.

است (Hutt, 1971: 160) (تصویر ۱- ب). بنای فعلی مسجد، طبق کتیبه کاشی معرق سردر ورودی، از آثار عصر «شاهرخ تیموری» توسط «محمود بن مظفر»، ملقب به «عماد ورزنه»، به تاریخ ۸۴۸ هـ ق ساخته‌است (تصویر ۱- ج-د) و نیز الحاقاتی از دوره صفوی دارد (هنرفر، ۱۳۵۵: ۹-۱۸). این مسجد به شماره ثبت ۱۳۱۱، در تاریخ ۱۳۵۵/۱۰/۲۰، با عنوان «مسجد ورزنه» در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌است (پازوکی‌طرودی، ۱۳۸۴: ۷۶).

(ب)

(الف)

(د)

(ج)

تصویر ۱- الف) پلان طبقه همکف «مسجد جامع ورزنه». منبع: (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان اصفهان) ب) مناره مسجد ج) نام «شاهرخ تیموری» به رنگ عسلی در مرکز کتیبه سردر ورودی مسجد د) تاریخ ساخت مسجد موجود در کتیبه سردر ورودی. منبع: (نگارندگان)

معرفی و شرح اجمالی تزیینات کاشی‌کاری

متعلق به دوره تیموری در مسجد جامع ورزنه

تزیینات کاشی‌کاری به کار رفته در بخش‌های مختلف مسجد، به طور کلی مشتمل است بر؛ سردر ورودی (تصویر ۲- الف)، شبک هشتی موجود در ایوان شمالی (تصویر ۲- ب)، ایوان شمالی (تصویر ۲- ج)، جان‌پناه‌های طبقه دوم (تصویر ۲- د)، ایوان جنوبی (قبله) (تصویر ۲- ه)، تزیینات زیر طاق مابین ایوان جنوبی و گنبدخانه (تصویر ۲- و)، منبر (تصویر ۲- ز)، گنبد (تصویر ۲- ح) و نیز محراب (تصویر ۳- الف-ب)

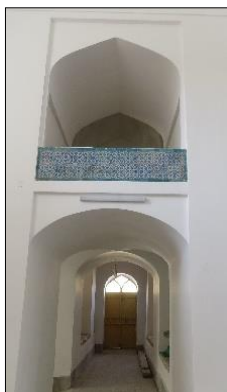
(الف)

(ب)

(ج)

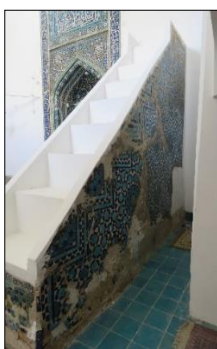
(د)

(هـ)

(و)

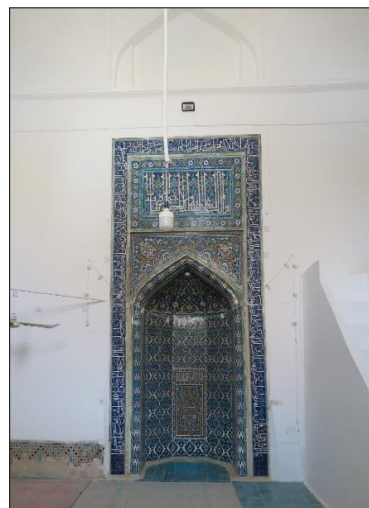

(ز)

(ح)

تصویر ۲- «مسجد جامع ورزنه» (الف) سردر ورودی (ب) شبک هشتی موجود در ایوان شمالی (ج) ایوان شمالی (د) جان‌پناه‌های کاشی طبقه دوم (هـ) ایوان جنوبی (قبله) (و) تزیینات زیر طاق مابین ایوان جنوبی و گنبدخانه (ز) منبر (ح) گنبد. منبع: (نگارندگان)

(الف)

(ب)

(ج)

(د)

تصویر ۳- (الف) نمایی از محراب «مسجد جامع ورزنه» (ب) نمایی از فضای درونی طاق‌نمای محراب قبل از مرمت (ج-د) کاربرد رنگ‌بندی لعاب با رنگ‌های متفاوت در محراب. منبع: (نگارندگان)

ساختار محراب

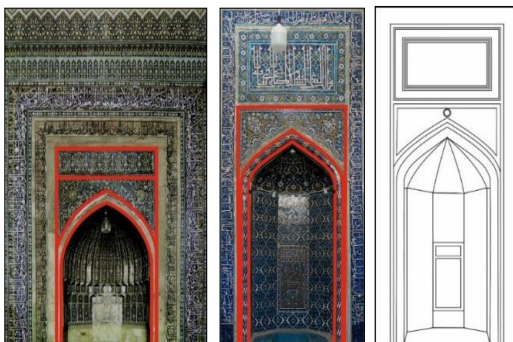
محراب به صورت مستطیل شکل، دارای عمق و متشکل از اجزایی از قبیل؛ یک حاشیه پهن اصلی کتیبه‌دار دورتادور، یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، دو لچکی، یک پیشانی تقریباً مرتفع کتیبه‌دار و نیز چندین حاشیه پهن و باریک است، ویژگی‌های که در اغلب محراب‌های دارای عمق^۲ دوره‌ی تیموری دیده می‌شود (تصویر ۴- الف-ب).

توصیف ساختار محراب مسجد جامع ورزنه و مطالعه تحلیلی-تطبیقی آن با سایر محراب‌های کاشی دوره‌ی تیموری

همان گونه که ذکر شد، فرم/ شکل کلی محراب مذکور، کادری مستطیل شکل است که یکی از ویژگی‌های ساختاری محراب‌های دوره‌ی تیموری محسوب می‌شود (تصویر ۴- الف). این مشخصه به استثنای محراب «مسجد معصوم» کوهپایه (تصویر ۴- ز)، در سایر محراب‌های عصر مذکور مانند «مسجد گوهرشاد» مشهد (تصویر ۴- ج)، «مسجد جامع امیرچخماق» یزد (تصویر ۴- د)، مسجد «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف (تصویر ۴- ه) و «بقعه‌ی شیخ‌خلیفه خفر» محفوظ در «موزه‌ی پارس شیراز» قابل مشاهده است (تصویر ۴- و). البته قابل ذکر است که بنابر بازدید نگارندگان از محراب «مسجد معصوم» کوهپایه (تصویر ۴- ز)، به دلیل قرار گرفتن بخش فوقانی و دیوارهای جانبی محراب مذکور در زیر لایه‌ای از گچ و نیز، با توجه به ناقص بودن کتیبه‌های کوفی بنایی در قسمت پایینی آن، ظاهراً این محراب پیش از این، دارای فرمی متفاوت‌تر از اکنون بوده و با این اوصاف، به نظر می‌رسد که دارای کادری مستطیل شکل بوده است.

ساختار محراب مورد مطالعه از نظر اجزای تشکیل‌دهنده آن شامل یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، دو لچکی و عدم وجود ستون‌نما (پیلک) است. ویژگی‌های مشترکی که در تمامی محراب‌های کاشی دارای عمق عهد تیموریان می‌توان دید (تصویر ۴- الف-ز). از لحاظ حاشیه اصلی پهن کتیبه‌دار دورتادور

محراب، با حاشیه محراب‌های «مسجد گوهرشاد» مشهد و «بقعه‌ی شیخ‌خلیفه خفر» قابل قیاس است (تصاویر ۴- الف، ج، و). پیشانی کتیبه‌دار تقریباً مرتفع بالای طاق‌نمای محراب «مسجد جامع ورزنه» با پیشانی محراب «بقعه‌ی شیخ‌خلیفه خفر» قابل تطبیق است. در هر دو محراب، به صورت قابی مستطیل شکل افقی است که با سه نوار باریک احاطه گردیده و با حاشیه گیاهی کنارشان تفکیک شده است (تصاویر ۴- الف، و).

(ج)

(ب)

(الف)

(ه)

(د)

(ز)

(و)

تصویر ۴- ساختار یک طاق‌نمایی با دو لچکی و فاقد ستون‌نما در محراب‌های کاشی دارای عمق دوره‌ی تیموری. الف-ب) طرح خطی و تصویر «مسجد جامع ورزنه». ج) «مسجد گوهرشاد» مشهد. د) «مسجد جامع امیرچخماق» یزد. ه) محراب موجود در مسجد «مدرسه‌ی غیاثیه» خرگرد خواف. و) «بقعه‌ی شیخ خلیفه خفر» محفوظ در موزه‌ی پارس شیراز. ز) «مسجد معصوم» کوهپایه. منبع: نگارندگان

تزئینات محراب

تزئینات محراب شامل نقوش گیاهی (نقوش اسلیمی و اجزای ختایی) که بیشتر سطوح محراب را به خود اختصاص داده، هندسی (نقوش ساده) و کتیبه‌ها است که در ادامه به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود.

معرفی و توصیف کتیبه‌های محراب و مطالعه تحلیلی-تطبیقی آن‌ها با محراب‌ها و سایر تزئینات کاشی‌کاری دوره‌ی تیموری

این محراب دارای ۷ کتیبه به خط کوفی تزئینی (۲ مورد) و قلم ثلث (۵ مورد) در پس‌زمینه‌ای ساده و یا مزین شده با نقش‌مایه‌های اسلیمی و عناصر ختایی (گل، برگ و غنچه) است. کتیبه‌ها به صورت اعراب‌گذاری شده و یا بدون اعراب، با تکنیک معرق و یا معرق در تلفیق با لعاب‌پران کاشی‌کاری شده‌است (تصویر ۵- الف). متن آن‌ها از این قرار است: در حاشیه اصلی دورتادور محراب، کتیبه‌ای معرق در تلفیق با لعاب‌پران، به قلم ثلث اعراب‌گذاری شده در پس‌زمینه‌ای ساده حاوی آیه ۳۷ تا ۴۰ و همچنین تا نیمه‌های آیه ۴۱ (قال رب اجعل لی آیه) سوره‌ی «آل عمران» قرار دارد. کتیبه بدون «بسم الله الرحمن الرحیم» است ولی با عبارت «قال الله تبارک و تعالی» شروع شده‌است. در انتهای این کتیبه تاریخ ساخت محراب «صدق الله العظیم فی تاریخ سنه سبع اربعین و ثمانمائه [۸۴۷ ه.ق.]»، یعنی همزمان با دوره‌ی سلطنت «شاهرخ تیموری» آمده‌است (تصویر ۵- د). این تاریخ نشان‌دهنده این است که محراب حدود یک سال^۳ زودتر از تزئینات کاشی‌کاری سردر مسجد ساخته شده‌است. کتیبه مزبور همانند بسیاری از کتیبه‌های ثلث دوره‌ی تیموری، با رنگ سفید بر زمینه لاجوردی است. چشم‌های حروف در این کتیبه با تکنیک لعاب‌پران و بخشی دیگر با رنگ زمینه، یعنی لاجوردی کار شده‌است. اعراب‌گذاری و علامات کتیبه به رنگ فیروزه‌ای و تعداد خیلی محدودی، با رنگ سفید و نقطه‌ها به صورت چهارگوش و سفیدرنگ

هستند (تصویر ۵- ب-د).

کتیبه پیشانی محراب به صورت قابی مستطیل شکل افقی با سه نوار باریک، به رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجوردی آن را با حاشیه گیاهی کنارش تفکیک نموده است. این کتیبه دربردارنده عبارت «قال النبی علیه السلام: المصلی یناجی ربه» است. کتیبه نظیر حاشیه اصلی دورتادور محراب، به رنگ سفید در زمینه لاجوردی و به خط کوفی تزئینی اجرا شده‌است. برخی کشیده‌های عمودی این کتیبه مانند «الف» و «لام» به اسلیمی‌های ساده‌ای ختم گردیده‌است. قسمت فوقانی کتیبه مذکور، به نقوش گره مانند و بند/ ساقه‌های اسلیمی به رنگ‌های حنایی و فیروزه‌ای آراسته شده‌است (تصویر ۶- الف). این کتیبه از نظر شکل ظاهری که در قابی مستطیل شکل قرار دارد و به رنگ سفید در زمینه لاجوردی و همچنین با عبارت «قال النبی علیه السلام» شروع شده، با کتیبه سردر شبستان «امام‌زاده شهداء/ سلطان ابراهیم» صفاشهر استان فارس منسوب به دوره‌ی تیموری (مصطفوی، ۱۳۴۳: ۷؛ ابراهیم‌زاده و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۷: ۱۸۴) (تصویر ۶- ج) و همچنین کتیبه سرستون سمت راست سردر بیت‌لشتاء «مسجد جامع اصفهان»^۴ (تصویر ۶- ب) قابل قیاس است.

الف) ب) ج) د)

تصویر ۵- الف) جانمایی کتیبه‌ها (بخش‌های رنگی) در محراب «مسجد جامع ورزنه» ب، ج، د) جزئیاتی از کتیبه‌های دورتادور محراب. منبع: نگارندگان

(الف)

(ب)

(ج)

(د)

تصویر ۶- عبارت «قال النبی علیه السلام» و کتیبه ثلث بلند و باریک در الف) کتیبه پیشانی محراب «مسجد جامع ورزنه». ب) کتیبه سرستون سمت راست سردر بیت‌الشتاء «مسجد جامع» اصفهان. ج) کتیبه سردر شبستان «امامزاده شهداء» صفاشهر استان فارس. د) «امامزاده جعفر» اصفهان (ع). منبع: (نگارندگان)

در لچکی‌های طاق‌نمای محراب دو کتیبه به قلم ثلث به رنگ سفید در زمینه لاجوردی مشاهده می‌شود. کتیبه‌ها در فضای خالی مابین دو اسلیمی قرار گرفته‌اند و با تکنیک معرق و چشم‌های حروف با لعاب‌پران به اجرا درآمده‌است. کتیبه دست راست لچکی حاوی عبارت «هو الله الباقي توکلت علی الله» (تصویر ۸-الف) و کتیبه سمت چپ دربردارنده عبارت «توکل علی خالق» که به صورت قرینه دو مرتبه تکرار شده‌است (تصویر ۸-ب). علاوه بر این دو کتیبه، یک کتیبه کوچک معرق سفید رنگ اعراب‌گذاری شده، در فضای

البتة قابل ذکر است که این عبارت در کاشی‌کاری‌های دوره‌ی ایلخانی نیز به‌کار رفته و مصداق آن را در «امامزاده جعفر» اصفهان، در قابی مستطیل شکل می‌توان مشاهده کرد (تصویر ۶-د). علاوه بر این در هر دو کتیبه (تصاویر ۶-الف، ج)، همانند بسیاری از کتیبه‌های ثلث تیموریان، تأکید بر کشیدگی حروفی مانند «الف» و «لام» را می‌توان دید. بلند، کشیده و باریک بودن حروف عمودی، یکی از ویژگی‌های شاخص کتیبه‌های ثلث دوره‌ی تیموری محسوب می‌گردد (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۵۳). از جمله نمونه‌های شاخص کتیبه‌های ثلث تیموریان، با تأکید بر کشیده‌های عمودی بلند و باریک، می‌توان به کتیبه کاشی معرق ایوان سردر ورودی شرقی «مسجد جامع یزد» (تاریخ ۸۱۹ هـ.ق) (Pickett, 1997: 151) (تصویر ۷-الف)، کتیبه سردر ورودی «مسجد جامع امیرچخماق» یزد به تاریخ ۸۴۱ هـ.ق (افشار، ۱۳۵۴: ۱۶۲) (تصویر ۷-ب)، کتیبه فضای درونی «بقعه/ خانقاه شاه ولی» منسوب به سال‌های ۸۴۸ هـ.ق و ۸۸۹ هـ.ق (همان: ۴۱۷-۴۱۴) (تصویر ۷-ج)، کتیبه مربوط به «بقعه/ خانقاه شاه ولی» تفت منصوب در بخش اسلامی موزه‌ی ملی ایران مورخ ۸۷۶ هـ.ق (همان: ۵۸۷) (تصویر ۷-د)، کتیبه کاشی حاشیه قوس طاق بالای محراب سنگی مسجد «مجموعه‌ی شیخ علی بنیمان» بیداخوید تفت به تاریخ ۸۹۳ هـ.ق (همان: ۲۶۵-۲۶۴) (تصویر ۷-ه)، کتیبه سردر «مسجد جامع بفروئیه» میبد به تاریخ ۸۷۹ هـ.ق (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۵۱۴) (تصویر ۷-و)، کتیبه سردر ورودی «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف (۸۴۸ هـ.ق) (O'Kane, 1976: 79) (تصویر ۷-ز)، کتیبه تلفیقی کاشی لعاب‌دار و قطعات بدون لعاب ایوان «بقعه‌ی زین‌الدین ابوبکر تایبادی» (۸۴۸ هـ.ق) (Ibid, 1979: 87) (تصویر ۷-ح)، سردر بیت‌الشتاء «مسجد جامع» اصفهان (۸۵۱ هـ.ق) (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۵۳۲) (تصویر ۷-ط)، کتیبه پیشانی محراب «بقعه‌ی شیخ‌خلیفه خفر» استان فارس منسوب به تاریخ ۸۵۴ هـ.ق^۵ (مصطفوی، ۱۳۴۳: ۳۶۱) و غیره اشاره نمود (تصویر ۷-ی).

تصویر ۷- کتیبه ثلث با کشیده‌های عمودی بلند و باریک در ابنیه دوره‌ی تیموری. (الف) «مسجد جامع» یزد. (ب) «مسجد جامع امیرچخماق» یزد. (ج) کتیبه فضای درونی «بقعه/ خانقاه شاه ولی» تفت. (د) کتیبه «بقعه/ خانقاه شاه ولی» تفت منصوب در بخش اسلامی موزه‌ی ملی ایران. (هـ) مسجد «مجموعه‌ی شیخ علی بنیمان» بیداخوید تفت. (و) «مسجد جامع بفروئیه» میبد. (ز) «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف. (ح) ایوان «بقعه‌ی زین الدین ابوبکر تایبادی». (ط) سردر بیت‌الشتاء «مسجد جامع» اصفهان. (ی) کتیبه پیشانی «بقعه‌ی شیخ خلیفه» خفر استان فارس. منبع: (نگارندگان)

مابین دو لچکی، با عبارت «یا الله» نیز موجود است (تصویر ۸- ج). کتیبه مزبور در درون قابی بیضی‌شکل فیروزه‌ای قرار دارد و در قسمت پایین کتیبه با یک نیم‌اسلیمی مزین شده‌است.

در دیوار روبه‌رویی محراب، قابی مستطیل شکل مشتمل بر دو کتیبه موجود است، در قسمت بالایی این قاب، در کادری مستطیل شکل کتیبه‌ای به قلم ثلث حاوی عبارت «لا اله الا الله [كذا] محمد رسول الله علی ولی [الله]» قرار دارد. این کتیبه نیز مانند سایر کتیبه‌های که شرح آن‌ها داده شد، به رنگ سفید در زمینه لاجوردی، با کاشی معرق به اجرا درآمده‌است. علامات و اعراب کتیبه، به رنگ حنایی و چشم‌های حروف به رنگ بادمجانی است (تصویر ۹- الف). این عبارت در قسمت بالای سه لوح کاشی در «مسجد میرعماد/ سنگ» کاشان، «مسجد ریگ مجومرد» اشکذر و «بقعه‌ی سلطان شیخداد» یزد موجود است. یک نمونه در قسمت فوقانی لوح کتیبه کاشی معرق مورخ سال ۸۶۷ هـ.ق، واقع در دیوار ضلع جنوب غربی صحن «مسجد میرعماد/ سنگ» کاشان (تصویر ۹- ب)، دیگری در «مسجد ریگ مجومرد» اشکذر که در بالای

قبر «حاجی جمال‌الدین محمود بن حاجی کمال‌الدین عیسی بن جلال‌الدین محمود» به تاریخ ۸۷۸ هـ.ق قرار داشته و هم‌اکنون در دیوار روبه‌رویی صندوقه قبر نصب است (افشار، ۱۳۵۴: ۱۴۵-۱۴۴). همچنین در لوح کاشی قبر «امین‌الدین محمود» مورخ ۸۹۳ هـ.ق، در «بقعه سلطان شیخداد» یزد نیز وجود دارد (همان، ج ۲: ۳۵۵-۳۵۴).

در قسمت پایین قاب مستطیل شکل محراب، بخشی از آیه ۱۳۷ سوره‌ی «بقره» حاوی عبارت «فسیقفیکهم الله و هو السميع العليم»^۶ قرار دارد. این کتیبه با اتصال خطوطی منحنی و کمانی شکل، تشکیل یک فرم محرابی شکل را داده‌است، کلمه «الله» و همچنین «و هو السميع العليم» نیز به طور مستقل در داخل فرم محرابی شکل اجرا گردیده‌است (تصویر ۱۰- الف-ب). شواهدی از این فرم تزیین (اتصال خطوط منحنی و قوسی شکل و تشکیل فرم محرابی)، از عبارت «فسیقفیکهم الله و هو السميع العليم» در تزیینات بناها و دیگر آثار، از دوره‌ی خوارزمشاهی تا دوره‌ی تیموری در ایران بسیار استفاده شده‌است، ولی اوج استفاده از این عبارت با توجه به شواهد موجود، نیمه

تزیینات این محراب به خود اختصاص داده است. این دسته از نقوش فضای داخلی طاق نما، لچکی ها، حاشیه اطراف قوس طاق نما، حاشیه زیر قوس طاق نما، دیوار روبرویی محراب و یا در حاشیه های پهن و باریک سطوح محراب را پوشش داده اند. در مواردی نقوش گیاهی در تلفیق با نقش مایه های هندسی و یا کتیبه ها به کار رفته اند (تصویر ۱۱- الف). چنان که اشاره گردید، حضور نقوش هندسی در این محراب بسیار کم رنگ و بیشتر سطوح محراب را نقوش گیاهی پوشش داده است. تقریباً کلیه قسمت های این محراب، با انواع نقوش گیاهی (ختایی و اسلیمی) آراسته شده است. نقش مایه های ختایی در این محراب، از تنوع بسیار برخوردار است، به نحوی که مشابه آن را در دیگر تزیینات کاشی کاری عصر تیموری نیز می توان یافت. از آن جمله اجزای ختایی می توان به انواع گل های ساده چندپَر با گلبرگ های گرد (سه پَر، چهارپَر، پنج پَر، شش پَر)، گل هایی با گلبرگ های تیز، گل هایی با گلبرگ های گرد و تیز، گل های پنج پَر دو سطحی گرد، گل های نیلوفر با گلبرگ های بلند و کشیده، گل هایی با گلبرگ های تیز شبیه گل های پروانه ای، انواع غنچه های باز و بسته، شبه غنچه ها، شبه گل ها و برگ های بادامی شکل اشاره نمود. علاوه بر عناصر ختایی، نقوش گیاهی شامل انواع اسلیمی نظیر ساده، دهان اژدری، خرطوم فیلی، توسازی دار، نیم اسلیمی و سراسلیمی / سربندها نیز می شود. در پیشانی محراب قابی مستطیل شکل حاوی کتیبه دیده می شود که به موازات آن یک حاشیه نسبتاً پهن، از نقوش گیاهی موجود است. این حاشیه شامل اجزای ختایی همانند برگ های بادامی شکل، غنچه بسته، گل پنج پَری دو سطحی گرد و نیز گلی دیگر با گلبرگ های تیز و گرد به رنگ حنایی است (تصویر ۱۱- ب).

اول سده هشتم هـ ق (دوره ی ایلخانی) است. ظاهراً این جمله را برای رفع اختلاف اهل شیعه و تسنن آورده که همه را به کفایت خداوند شنوا و دانا حواله می دهد^۶ (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۵: ۲۸۰). این فرم طراحی در آثار سنگی (قاب سنگی در موزه ی بریتانیا)، گچ بری (اتاق گنبدخانه/ چله خانه بقعه ی پیربکران)، نقاشی روی گچ (بقعه ی سید رکن الدین یزد)، سکه (تعدادی از سکه های ابوسعید پادشاه ایلخانی)، کاشی کاری و غیره تقریباً به یک شکل کار شده است. در ادامه به ذکر نمونه های آن، در تزیینات کاشی کاری در دوره ی تیموری پرداخته خواهد شد. مواردی از این آیه، با تزیین فرم محرابی شکل در سه لوح کاشی مربوط به «مسجد جامع» یزد قابل مشاهده است (تصویر ۱۰- ج - ه). محراب نمایی از کاشی معرق در سمت چپ گنبدخانه در دیوار شاه نشین طبقه بالای مسجد (تصویر ۱۰- ج)، نمونه دیگری در شبستان شرقی مسجد (تصویر ۱۰- د) و نیز لوحی دیگر از کاشی معرق در سردر شرقی ورودی مسجد نیز موجود است (تصویر ۱۰- ه). این نمونه ها به خصوص از نظر رنگ بندی لعاب کتیبه (رنگ حنایی)، حاشیه اطراف قاب کتیبه و برخی گل های ختایی چندپَر، به کتیبه «مسجد جامع ورزنه» شباهت دارد و با آن مطابقت می نماید. قابل ذکر است که کتیبه «مسجد جامع ورزنه»، پُرکارتر و ظریف تر و از بستر شلوغ تر و متراکم تری از نمونه های «مسجد جامع» یزد برخوردار است.

معرفی و توصیف نقوش محراب و مطالعه تحلیلی تطبیقی آن ها با محراب ها و سایر تزیینات کاشی کاری دوره ی تیموری

نقوش محراب را نقوش گیاهی و نقوش هندسی (به صورت محدود و در تلفیق با نقوش گیاهی) دربر می گیرد. نقش مایه های گیاهی، مشتمل بر عناصر ختایی (گل، برگ و غنچه) و انواع اسلیمی، نیم-اسلیمی، سراسلیمی، سهم قابل توجهی را در

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۸- الف) کتیبه موجود در لچکی سمت راست محراب. ب) کتیبه موجود در لچکی سمت چپ محراب. ج) کتیبه مابین دو لچکی محراب. منبع: نگارندگان)

(ب)

(الف)

تصویر ۹- عبارت «لا اله الا الله [كذا] محمد رسول الله على ولي الله» در الف) محراب «مسجد جامع ورزنه». ب) لوح کاشی «مسجد میرعماد» کاشان. منبع: نگارندگان)

(هـ)

د

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۱۰- عبارت «فسيكفيهم الله و هو السميع العليم». الف) «مسجد جامع ورزنه». ب) طرح خطی کتیبه «مسجد جامع ورزنه». ج) محراب‌نمای سمت چپ گنبدخانه در دیوار شاه‌نشین طبقه بالای «مسجد جامع» یزد. د) محراب‌نمای شبستان شرقی «مسجد جامع» یزد. هـ) لوح کاشی سردر ورودی «مسجد جامع» یزد. منبع: نگارندگان)

طاق نما از دیگر بخش‌های محراب است که با انواع نقوش گیاهی مزین شده‌است. در فضای داخلی طاق نما، تلفیق بند/ ساقه گیاهی از انواع اسلیمی و ختایی وجود دارد. در این بخش توسط بندهای اسلیمی، تقسیم‌بندی‌هایی در فضای زمینه انجام شده و سپس ساقه ختایی در پس‌زمینه و فواصل خالی قرار گرفته‌است. از جمله نقوش اسلیمی و اجزای ختایی قسمت فوق از اسلیمی توسازی‌دار، سراسلیمی و عناصر ختایی همانند گل پنج‌پر گرد، گل شش‌پر گرد، گل نیلوفر بزرگ و کوچک، غنچه، برگ ساده و برگ بادامی را می‌توان نام برد (تصویر ۱۱-ج). ترکیب‌بندی اسلیمی‌های این بخش، بسیار شبیه ترکیب‌بندی اسلیمی‌های سردر «خانقاه شیخ ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی» اصفهان (تصویر ۱۲-الف) و «بقعه‌ی درب امام» اصفهان است (تصویر ۱۲-ب). در قسمت پایین طاق نما، در زمینه قابی مستطیل شکل نیز، نقوش گیاهی (اسلیمی) مشاهده می‌شود. تمام سطح دیوار روبه‌روی طاق نما، به جزء در مرکز آن که قابی مستطیل شکل قرار دارد مابقی آن با بندهای اسلیمی و سراسلیمی‌ها پر شده‌است (تصویر ۱۱-د-ه). قاب مستطیل شکلی که در دیوار روبه‌روی طاق نما قرار دارد شامل دو قسمت است که تمام زمینه بخش پایینی آن با بند/ ساقه‌های اسلیمی و ختایی پر شده‌است. اجزای ختایی و نقش‌مایه‌های اسلیمی تشکیل‌دهنده قاب مذکور مشتمل است بر؛ برگ‌های ساده و بادامی شکل، غنچه‌های باز و بسته، گل‌های سه‌پر گرد، گل‌های سه‌پر با گل‌برگ‌های تیز و گرد، گل‌های نیلوفر، اسلیمی‌های ساده، دهان‌اژدری، خرطوم فیلی و سراسلیمی است (تصویر ۱۳-الف). دورتادور قاب مستطیلی مزبور نیز حاشیه‌ای باریک از گل‌های ختایی به رنگ‌های سفید (گل چهارپر) وحنایی در زمینه‌ای بادمجانی رنگ، به تناوب تکرار شده‌اند (تصویر ۱۳-ب). مشابه نقش‌مایه‌های این حاشیه را در «مسجد جامع یزد» (تصویر ۱۳-ج) و همچنین در کاشی‌کاری‌های صحن «مدرسه غیاثیه خرگرد خواف» نیز می‌توان ملاحظه نمود (تصویر ۱۳-د).

لازم به ذکر است که گل چهارپر موجود در این حاشیه، به وفور در آرایه‌های کاشی‌کاری بناهای دوره‌ی تیموری یافت می‌شود. از جمله این نمونه‌ها «مسجد جامع ورزنه» (تصویر ۱۴-الف-ج)، سردر «خانقاه شیخ ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی» اصفهان (تصویر ۱۴-د-و)، بنای موسوم به «شربت‌خانه/ چهارصفه» افوخته نطنز (تصویر ۱۴-ز)، «مسجد شاه» مشهد (تصویر ۱۴-ح-ط)، «مدرسه دودر» مشهد (تصویر ۱۴-ی)، «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف (تصویر ۱۴-ک)، «بقعه‌ی زین‌الدین ابوبکر تایبادی» (تصویر ۱۴-ل)، «گنبد سبز/ گنبد فیروزشاهی» در مجموعه‌ی شیخ تربت‌جام (تصویر ۱۴-م) و «امام‌زاده شهداء/ سلطان ابراهیم صفاشهر استان فارس و غیره را می‌توان نام برد (تصویر ۱۴-ن). در طاق نما دو حاشیه وجود دارد، یکی حاشیه اطراف قوس طاق نما و دیگری حاشیه زیر قوس طاق نما است. حاشیه اطراف قوس طاق نما که تا پایین طاق نما نیز ادامه یافته، به صورت یک سطح چند ضلعی (از کنار هم قرار گرفتن تعدادی صفحه تخت کاشی معرق) به وجود آمده‌است (تصویر ۱۵-الف). نقوش این حاشیه از فرم‌های قاب‌مانندی که به صورت تکرار شونده، به دو شکل یکسان (با اندکی تفاوت در تزیینات که در یک ردیف فرم اشک‌مانند وجود دارد)، در بالا و پایین به صورت قرینه معکوس به یکدیگر متصل شده‌اند که در واقع فضاهای مثبت و منفی هم اندازه‌ای را ایجاد نموده‌اند. نمونه مشابه آن را در بیت-الشتاء «مسجد جامع اصفهان» نیز می‌توان مشاهده نمود که در هر دو مورد، به شکل ترک‌ترک کار شده- است (تصویر ۱۵-ب). قابل ذکر است که بانی بیت-الشتاء «مسجد جامع اصفهان» و «مسجد جامع ورزنه» «محمود بن مظفر» ملقب به «عماد» است. علاوه بر این کاتب هر دو بنا، «سید محمود نقاش» است. حاشیه زیر قوس طاق نما که تا پایین نیز ادامه یافته، از نقش هندسی تکرار شونده‌ای به صورت قاب‌قابی به اجرا درآمده‌است (تصویر ۱۶-الف) که با حاشیه موجود در سردر «بقعه‌ی درب امام» اصفهان قابل قیاس است (تصویر ۱۶-ب). لچکی‌های طاق نما هم با

بند/ ساقه‌های اسلیمی و ختایی و نقش‌مایه‌ها و عناصر آن‌ها تزیین شده‌است (تصویر ۱۷- الف). دورتادور لچکی‌ها را حاشیه‌ای باریک از نقوش هندسی که با نقوش گیاهی تلفیق یافته دربرگرفته‌است. این نقش‌مایه با رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای به‌صورت متناوب تکرار شده‌است (تصویر ۱۷- ب). حاشیه مذکور را با رنگ‌بندی مشابه در سردر بیت‌الشتاء «مسجد جامع» اصفهان نیز می‌توان دید (تصویر ۱۷- ج).

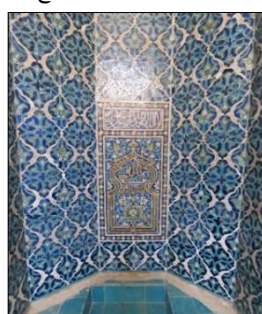
(ب)

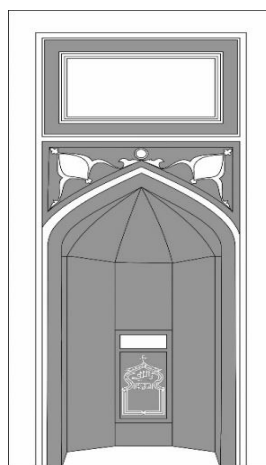
(ج)

(د)

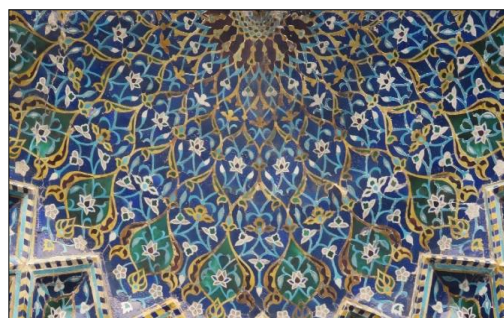

(ه)

(الف)

تصویر ۱۱- الف) جانمایی نقوش (بخش‌های رنگی) در محراب «مسجد جامع ورزنه». ب) حاشیه متشکل از عناصر ختایی (غنچه، برگ، گل) در اطراف کتیبه پیشانی محراب. ج) طاق‌نمای محراب و مزین شدن آن با انواع اسلیمی و ختایی. د-ه) نمایی از دیوار روبه‌رویی محراب و جزییاتی از نقوش اسلیمی موجود در آن. منبع: (نگارندگان)

(ب)

(الف)

تصویر ۱۲- ترکیب‌بندی مشابه در اسلیمی‌های. الف) سردر «خانقاه شیخ ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی» اصفهان. ب) سردر «بقعه‌ی درب امام» اصفهان. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱۳- قاب مستطیل شکل موجود در دیوار روبه‌رویی محراب «مسجد جامع ورزنه». ب) جزییاتی از حاشیه‌ای باریک از گل‌های ختایی در اطراف قاب مستطیل شکل. ج) حاشیه‌ای باریک از گل‌های ختایی در «مسجد جامع» یزد. د) حاشیه‌ای باریک از گل‌های ختایی در «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف. منبع: (نگارندگان)

(د)

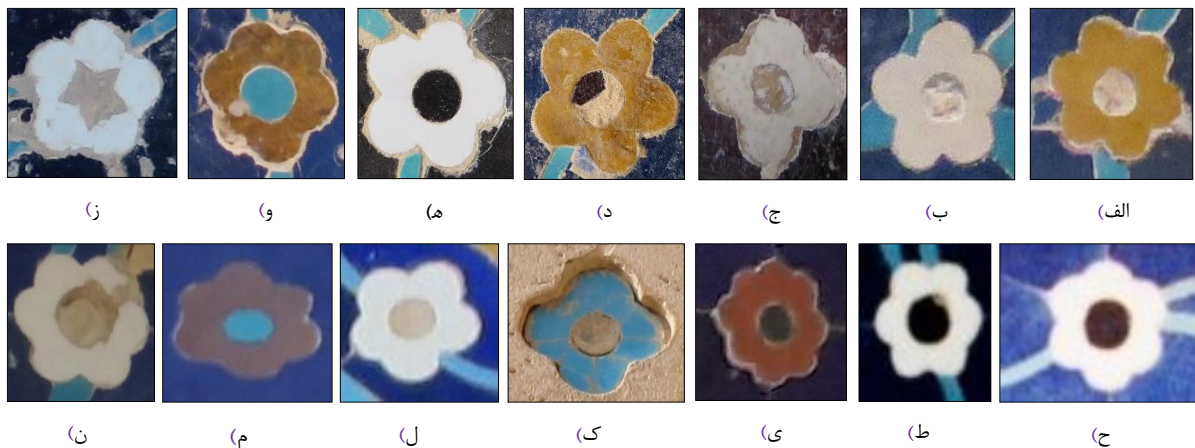
(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۱۴- گل‌های ختایی چندپَر در الف-ج) محراب «مسجد جامع ورزنه». د-و) سردر «خانقاه شیخ ابوالقاسم ابراهیم نصرآبادی» اصفهان. ز) بنای موسوم به «شربت‌خانه» افوشته. ح-ط) «مسجد شاه» مشهد. ی) «مدرسه دودر» مشهد. ک) «مدرسه غیاثیه» خرگرد خواف. ل) «بقعه‌ی زین‌الدین ابوبکر تایبادی». م) «گنبد سبز/ گنبد فیروزشاهی» در مجموعه‌ی شیخ تربت‌جام. ن) «امام‌زاده‌شهداء/ سلطان ابراهیم» صفاشهر استان فارس. منبع:

تصویر ۱۶- الف) حاشیه
زیر قوس طاق‌نمای
محراب «مسجد جامع
ورزنه» با واگیره قاب‌قابی
ب) حاشیه موجود در
سردر «بقعه‌ی درب
امام». منبع: (نگارندگان)

ب)

الف)

تصویر ۱۵- الف)
حاشیه اطراف
طاق‌نمای محراب
«مسجد جامع ورزنه»
با فرم‌های قاب‌مانند
مداخل. ب) حاشیه
سردر بیت‌الشتاء
«مسجد جامع»
اصفهان با فرم‌های
قاب‌مانند مداخل.
منبع: (نگارندگان)

ب)

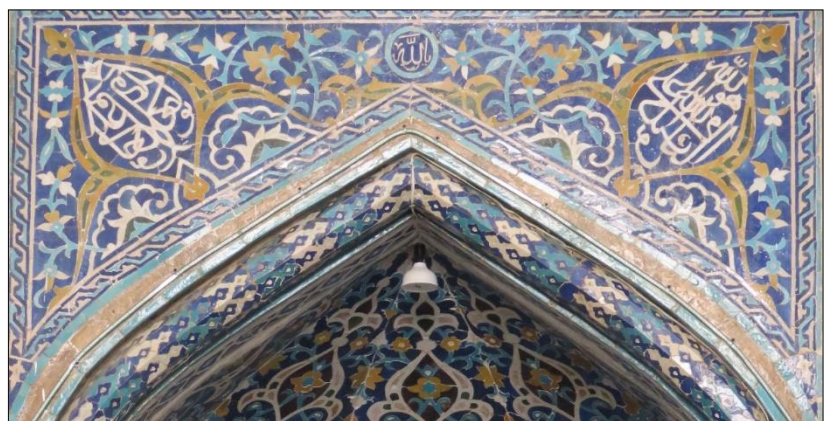
الف)

تصویر ۱۷- الف) لچکی
محراب «مسجد جامع
ورزنه». ب) حاشیه
باریک دورتادور لچکی
محراب «مسجد جامع
ورزنه». ج) حاشیه
باریک موجود در سردر
بیت‌الشتاء «مسجد
جامع» اصفهان.
منبع: (نگارندگان)

الف)

ب)

ج)

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با هدف شناخت ویژگی‌های تزیینی محراب کاشی «مسجد جامع ورزنه» و مطالعه تحلیلی-تطبیقی محراب، از لحاظ ساختار (شکل کلی)، طرح‌ها، نقوش و کتیبه‌ها آغاز گردید؛ چرا که کمبود منابع اطلاعاتی در این زمینه احساس می‌شد. در پاسخ به پرسش‌های پژوهش، نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که ساختار محراب مسجد، از حیث فرم/ شکل کلی، دارای کادری مستطیل شکل و از نظر اجزای تشکیل‌دهنده آن شامل: یک طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، دو لچکی و عدم وجود ستون‌نما است. خصوصیتی که در تمامی محراب‌های کاشی دارای عمق عصر تیموری دیده می‌شود. در این میان، ساختار محراب مورد مطالعه، از نظر اجزای تشکیل‌دهنده آن مانند کتیبه دورتادور محراب، پیشانی کتیبه‌دار مستطیل شکل افقی احاطه شده با سه نوار باریک، طاق‌نما با قوس تیزه‌دار، دو لچکی و عدم وجود ستون‌نما، با محراب «بقعه‌ی شیخ خلیفه» خفر، بیشترین نقطه اشتراک را دارد.

از جمله ویژگی‌های کتیبه‌های محراب مشتمل است بر: کاربرد کتیبه ثلث در پیشانی محراب با تأکید بر بلند، کشیده و باریک بودن حروف عمودی مانند «الف» و «لام»، بهره‌گیری از عبارت «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم»، فرم تزیین عبارت «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم» که از اتصال خطوط منحنی و

کمانی شکل و تشکیل فرم محرابی شکل، متن کتیبه به رنگ سفید در زمینه لاجوردی است که موارد قابل قیاس با آن را در دیگر محراب‌ها و سایر آرایه‌های کاشی، دوره‌ی مذکور می‌توان جستجو نمود. از نظر ویژگی‌های شاخص تزیینی محراب، به کاربرد گل‌های ساده چندپَر با گلبرگ‌های گرد، به‌کارگیری حاشیه‌های متعدد باریک و پهن مانند نقش‌مایه‌های ختایی که به تناوب تکرار شده‌اند، فرم‌های قاب‌مانند مُداخل، حاشیه با واگیره قاب‌قابی، حاشیه‌ای باریک از نقوش هندسی تلفیق یافته با نقوش گیاهی و غیره که نمونه‌های مشابه آن در دیگر محراب‌ها و سایر تزیینات کاشی‌کاری عصر تیموری نیز وجود دارد می‌توان اشاره کرد. افزون بر این با مطالعات، تحلیل‌ها و مقایسه‌هایی که بر روی نقوش و کتیبه‌های محراب صورت گرفته، به‌نظر می‌رسد که ویژگی‌های تزیینی محراب «مسجد جامع ورزنه»، با آثار دوره‌ی تیموری شهر اصفهان به‌ویژه سردر بیت‌الشتاء مسجد جامع اصفهان (۸۵۱ هـ.ق) - نسبت به دیگر نقاط فرمانروایی تیموریان نقاط اشتراک بیشتری دارد. ظاهراً به دلیل اینکه بانی هر دو اثر، یک شخص یعنی «محمود بن مظفر»، ملقب به «عماد» بوده و در فاصله زمانی بسیار کمی نسبت به هم ساخته شده‌اند (۸۴۷ هـ.ق) به احتمال زیاد این شخص، از یک هنرمند کاشی‌کار در اجرای این تزیینات استفاده نموده‌است.

پی‌نوشت

۱. شهرهای ورزنه، جرقویه، کوهپایه و هرنه در شرق اصفهان، در سال ۱۴۰۰ از شهرستان اصفهان مستقل گردیده و به شهرستان‌های جداگانه‌ای تبدیل شدند. منبع: (URL: 1)
۲. در دوره‌ی تیموری علاوه بر محراب‌های در ابعاد بزرگ و دارای عمق، تعدادی دیگر محراب مسطح و فاقد عمق (محراب‌نما) نیز وجود دارد.
۳. درخور یادآوری است که اگر کتیبه‌های محراب و سردر حاوی نام ماه نیز بودند فاصله زمانی ساخت این دو قسمت را دقیق‌تر می‌شد بیان کرد. چون ممکن است محراب، در ماه/ ماه‌های پایانی سال ۸۴۷ هـ.ق و سردر در ماه/ ماه‌های آغازین سال بعد (۸۴۸ هـ.ق) اجرا شده باشد و در واقع یک سال فاصله نداشته باشند.
۴. کتیبه سرستون سمت چپ شامل «الصلوة عَماد [کذا] الدین» است. در مجموع کتیبه سرستون سمت راست و چپ «قال النبی علیه‌السلام الصلوة عَماد [کذا] الدین» است که اشاره به بانی مسجد دارد.

۵. مصطفوی در کتاب «اقلیم پارس» به نقل از گزارش محمود راد، با توجه به وجود تزیین آرایه‌های کاشی معرق ازاره، با تاریخ ۸۵۴ هـ ق که در بالای سر قبر «علی خلیفه» به کار رفته بوده (اکنون دیگر اثری از آن نیست) سال ساخت محراب را منسوب به تاریخ مزبور می‌دانند. دسترسی به گزارش مورخ ۲۲ دی ۱۳۱۵ آقای محمود راد برای نگارندگان امکان‌پذیر نبود، بنابراین نگارندگان مقاله، به مطالب مصطفوی به نقل از محمود راد اکتفا نموده‌اند. متن گزارش محمود راد به بیان مصطفوی از این قرار است: «تاریخ آن [سنگ قبر] به استناد تاریخ مذکور بر تزیینات کاشی‌کاری بقعه ۸۵۴ هـ ق تشخیص داده شده‌است و تاریخ کاشی‌کاری مزبور طبق گزارش آقای راد (مورخ ۲۲ دی ماه ۱۳۱۵ هـ ش) از روی کاشی معرقی که در بالای سر قبر علی خلیفه به کار رفته و خوشبختانه سالم مانده است تعیین می‌گردد که می‌نویسد فی الثانی من شهر الله الاصب رجب المرجب سنه اربع و خمسين و ثمان مائه» (مصطفوی، ۱۳۴۳: ۳۶۱).

۶. این عبارت بخشی از آیه ۳۷ سوره بقره است: «فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» به معنای «پس اگر یهودیان و مسیحیان به مانند آن چه شما بدان ایمان آورده‌اید، ایمان بیاورند قطعاً هدایت یافته‌اند و اگر روی برتابند، جز این نیست که در ستیز و مخالفت‌اند و به زودی خدا شرشان را از تو کفایت می‌کند و تو را بر آنان پیروز خواهد کرد که او شنوا و داناست» (بقره (۲): ۱۳۷).

۷. «ابن بطوطه» در مورد این آیه، در سفرنامه خود هنگام اقامت در شهر بصره چنین نوشته است: «... نماز جمعه را در مسجد علی بن ابیطالب به جای می‌آوردند و بعد در آن مسجد را تا جمعه دیگر می‌بندند. مسجد علی (ع) یکی از بهترین مسجدها و دارای صحن بسیار وسیعی است که با سنگپاره‌های سرخ رنگ مفروش گردیده و این سنگ‌ها را از وادی السباع به آن شهر آورده‌اند. مصحف عثمان در این مسجد موجود است و این همان قرآنی است که عثمان در هنگام کشته شدن مشغول تلاوت آن بود و اثر خون وی در صفحه‌ای که آیه «فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» در آن است نمودار است» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۳۰).

منابع

- قرآن کریم.
- ابراهیم‌زاده، اکرم؛ صالحی‌کاخکی، احمد (۱۳۹۷)، امام‌زاده شهداء (سلطان ابراهیم) خرمی-ده‌بید فارس خانقاهی از عصر ایلخانی- تیموری، پژوهش‌های باستان‌شناسی/ایران، ۸ (۱۹): ۱۶۷-۱۸۶.
- ابن‌بطوطه (۱۳۷۶)، سفرنامه/ابن‌بطوطه، ج. ۱، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: سپهر نقش.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴)، یادگارهای یزد، ج ۱ و ۲، تهران: انجمن انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اوکین، برنارد (۱۳۸۱)، منبرهای کاشی‌کاری شده ایران، ترجمه اکرم بحرالعلومی، اثر، ۳۵ (۲۳): ۵۲-۷۳.
- اوکین، برنارد (۱۳۸۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- پازوکی‌طروودی، ناصر (۱۳۸۴)، آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی (از ۶/۲۴/۱۳۱۰ تا ۶/۲۴/۱۳۸۴)، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز و همکاران (۱۳۸۳)، گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد جامع)، ج ۷ و ۸، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، روزنه.
- ذکاء، یحیی (۱۳۸۷)، معماران، استادکاران دوران اسلامی در: معماری ایران (دوره‌ی اسلامی)، گردآورنده محمدیوسف کیانی، تهران: سمت، ۴۴۱-۴۶۳.
- رفیعی‌مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲)، آثار ملی/اصفهان، تهران: انجمن آثار ملی.
- سلیمانی، پروین؛ وحیدزاده، رضا؛ فرهنگدبروجنی، حمید (۱۳۹۴)، کتیبه‌های کاشی معرق در ایران، تهران: نشر همپا.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰)، کتیبه‌های اسلامی تجلی کلمه علی در تزیین معماری، کتاب ماه هنر، (۳۲-۳۱): ۶۸-۷۳.

- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۱)، بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی تیموریان و صفویان، *علوم انسانی*، ۱۲ (۴۳): ۱۱۱-۶۲.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۶)، تجلی نام علی (ع) در کتیبه‌های ابنیه اصفهان، *کتاب ماه هنر*، (۱۱۰-۱۰۹): ۳۱-۲۲.
- مصطفوی، محمدتقی (۱۳۴۳)، *اقلیم پارس آثار تاریخی و اماکن باستانی فارس*، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- ویلبر، دونالد؛ گلمبک، لیزا (۱۳۷۴)، *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- ویلبر، دونالد (۱۳۸۷)، *معماران، استادکاران دوران اسلامی، در: معماری ایران (دوره‌ی اسلامی)*، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، گردآورنده محمدیوسف کیانی. تهران: سمت، ۴۴۰-۴۲۳.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۵)، *اصفهان در دوره‌ی جانشینان تیمور*، تهران: هنر و مردم.

References

- Hutt, Antony (1971), Recent Discoveries in Iran 1969-70: A Major Islamic Monument, *Iran*, (9): 159-160.
- Hutt, Anthony, Harrow, Leonard (1978), *Iran 2, Islamic Architecture*, London: Scorpion Publications Limited.
- Creswell, K.A.C (1961), *A Bibliography of the Architecture, Arts, and Crafts of Islam*, London: The American University at Cairo Press.
- Pickett, Douglas (1997), *Early Persian Tilework The Medieval Flowering of Kashi*, London: Associated University Press.
- O'Kane, Bernard (1976), The Madrasa al-Ghiyasiyya Khargird. *Iran*, (14): 79-92.
- O'Kane, Bernard (1979), Taybad, Turbat-I Jam and Timurid Vaulting, *Iran*, (17): 87-104.
- URL1: <https://www.amar.ir> Accessed at 08-09-2022